

ՄԵՍՐՈՊ ՊԱՏՐԻԱՐԲ ՆՇԱՆԵԱՆ

(ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ)

Երուսաղէմի նորոգ Հանգուցեալ Պատրիարքը, Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյն իր կիսադարեան սպասին հետ ու մէջ, գրտած է ժամանակ, ու ասիկա՝ այլապէս դժուար պայմաններու ընդէմ — բանասիրութիւնը հայեցողական խառնուածքով մը միայն կարելի կրթանք մըն է, ու Երուսաղէմի մէջ Միաբանութիւն մը, շատ մը բաներէ առաջ, կը հպատակի գործօնութեան միջոցներու — ոչ նուազ արդիւնաւէտ ու բարեբախտ ուրիշ աշխատանք մը կատարելու, կրօնականէն դուրս գետնի մը վրայ, անշուշտ իր անձնաւորութեան մայր թելադրանքներուն ընդմէջէն, ըլլալով հանգերէ իրաւունքներու աշխուժող հսկող մը միջազգային մրցութեան կրկէսին վրայ որ Սուրբ Տեղիք ընդհանուր որակւորման տակ, այնքան ծանր, հեռահայեց, փառասէր ախորժակներ կը տեսարանէ, դարերէ ի վեր: Երուսաղէմի միաբանը ամէն բանէ առաջ այդ իրաւունքին պահպանման նուիրուած զինուոր մըն է: Իր սերունդին մէջ, Մեսրոպ Սրբազան այդ պարտքին անթերի գոր-

ծաղրումը ունեցաւ իրեն գերազոյն մտահոգութիւն: Ու ասոր հետ, այս մայր ձեզտուրմին տրամագծօրէն հակադրուող ուրիշ կրթանքի մը զինուորն էր անիկա, այս անգամ խաղաղութեան, խորացման, անաղմուկ ու լուրջ խորհրդածութեան կապուած այն պայքարին զօր մենք կ'ընդունինք նոյնքան տիրական ընդառնումով: Միայնուն, համեստ, դառն ճիգերու կարօտ աշխատանք մը: Մեսրոպ Նշանեան այդ աշխատանքը կատարած է ի հաշիւ հայ մատենագրութեան:

Այն սերունդին համար որուն վերջին վաստակաւորներէն մէկն էր անիկա, հայոց գրականութիւնը չուրէք առանձին, ինքնանպատակ, ինքնաբաւ գոյութիւն մը: Մխիթարեանները, Էջմիածնականները, Պոլսեցի կրօնական գրողները հայոց գրականութիւնը ըմբռնեցին ու գործադրեցին իրենց յատուկ օրէնքներով, հասարակաց արդիւնք մը սիրոյն: Երբ, այսօր, մեզի համար տակաւ պարզուած է գրական յագացք, ու անոր գործադրումին եղանակները դարձած են իրենց հարազատ գերին, կէս դար առաջ, գրական ճիգը համագործ բառն իսկ — Մատենագրութիւն — հեռու էր այսօրուան մասնաւորներէն տարողութենէն ու կ'ընդգրկէր շատ աւելի տարածուն, հեռահայ գործունէութիւն մը, ճիշտ ու ճիշտ նման, դարաւոր այն միւս լղացքին որմէ ծնունդ է առած հայոց պատմագրութիւնը, — գրեթէ մեզայատուկ կրթանք, ուր իմացական ամենազան հետաքրքրութիւններ իրենց գոհացումը կը հետապնէին: Մեսրոպ Նշանեան, իր մատենագրական վաստակը իրագործած է անապայտ սերունդին ախորժակներով, միշտ լուրջ, միշտ պայծառ, ինքնաբաւ փոթին մէջը վեներտիկներուն, Վիեննացիներուն, Էջմիածնականներուն ու Զարթօնքի Սերունդին այն բանաւորներուն որոնք ոտանաւորն ու բանահաւաքութիւնը, տոմարն ու աղագործութիւնը կ'ընդունին իրենց ձեռնհասութեան ծիրին: Խորաբմտ, ընդհանրական, գերազանց հաւատք մը սրբազան շարժիչն էր այդ գործօնութեան: Զանազան առիթներով եւ կատարած հմ վերլուծումը այդ հաւատքին, գլխաւորաբար Զարթօնքի Սերունդին նուիրուած գիրքերու մէջ (Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Ա. Հատոր) ու կը ֆառ մը գոյն ինքզինքս կըրկ-

նուազած էին իր մէջ, կը ֆար տակաւին քողջը հմայքը, շնորհք իր հոգիին, որ երբեմն իր մարմնին ալ էր:

Մահը մեծագոյն արժեքափն է կեանքին, որ կուգայ յաճախ քօղազերծելու ոսկեթիւ պատմութեանը կամ մեղադրանքին ցեցակեր մաշկեակ մարդերէն, ժամանակի ընթացքին հիւսուած: Որքան իրաւ է քերթողին խօսքը. «Զիրարդ գեղեցեակացոյց զիս մահ, արար տարփելի»: Սակայն մահը միշտ չի գեղեցեակցներ մարդերը:

Իր գագաղին շուրջ ու ետեւէն խռնուող բազմութիւնը, լացն ու տրտմութիւնը, և մանաւանդ սրտազրաւ յարգանքն ու զուրգօրանքը, բան մը կ'ըսէին, լուծեան պերճախօս լեզուով, թէ սրտառուչ արժէք մըն էր որ կը պահէր յաւերժ Ս. Յակոբեանց եղբայրութիւնը:

Յիշատակդ անմեռ՝ բարի ու քաղցր Մրբազան:

ԵՂՅԵՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

նելէ: Կը գոհանամ հոս անցողակի արծա-
նագրելով որ այդ հաւատքը պայծառ ու
ջերմ հայրենասիրութիւնն էր, մէկ ուրիշ,
նորոգեալ ԼՈՍԱՆՈՒՐԷյայ խաւաճիք, մեր ժո-
ղովուրդին խորը արմատ կապած, բարիքը՝
այդ ժողովուրդին վերանորոգման համար
կազմակերպուած, անոր պատմութեան,
մշակութիւն մեծ կերպարանքները վերլու-
ծել ձգտող, հասնելու համար կարելի պար-
զութեամբ ցուցմունքներու, չընկու համար
օրէնքներու, համաձայն՝ նոր ժամանակի
պահանջներուն, անհրաժեշտ մեթոտներուն,
Այն դարը որ կը կենայ մեր ետին, տեսաւ
այդ աշխատանքին արդիւնաւորումը: Ուրիմ-
եան մը աւելի է քան գրողի, եկեղեցականի
մը անունը, ըսել կ'ուզեմ՝ իր բովանդակ
անբաւարարութիւնը կ'աշխատի ազատա-
գրել մտադրութեան սա լայնքովը: Նոյնն է
պարագան Սրուանձոտեանցին: Ուրիշներ,
օրինակ Մատաթիա Գարագաշ, աւելի ըն-
դարձակ փառասիրութեանց՝ ասպետներ:
Զուտ բանասիրականի մէջ եղան որ հա-
սան ալ որոշ նուաճումներու: 1850ին Հա-
յոց Մասեմագրուքիւնը համապարփակ, մը-
թին, խորդաւոր կրթանք մըն էր: 1950ին
անիկա հաւանաբար գիտական վերլուծում-
ներու ցամաքութեան մօտեցող բայց ապա-
հով ծանօթութիւններու, մասնաւորաւ
արդիւնքներու թանգարան մը պիտի դառ-
նայ: Կեանքին օրէնքն է ասիկա:

Մեսրոպ Սրբազան անշուշտ չի պատ-
կանիր համալսարանականներու երբեմնփար-
թամ, աւելի յաճախ տմոյն փաղանգին: Ա-
նիկա այս ձախորդ յարգարանքը կըցած է
գարմանել, ինքզինքը կտրմանկերպելով
ձայնին ու մղումներուն մէջը այն աշխա-
տաւորներուն որոնք կը դժուարանան իրենց
թափանցումները ընդարձակել աւելի անդին
քան իրենց կարողութիւնները: Կը մնան այս
ուժեղութիւն օյաքներուն հպտակ, ու կը խը-
նայեն աւելորդ, երբեմն անօտրիք մօտեցող
համադրումներուն փառասէր տաժանքը ի-
րենց պարկեշտ, հաստատ ճիգին: Գաղտ-
նիք չէ թէ որքան բարձրէն կը թռին յա-
ւակնութիւնները համալսարանականներուն,
Բայց Մեսրոպ Սրբազան, առանց Գերմա-
նիա կամ Մոսկուա ըլլած ըլլալու, իր աշ-
խատանքին մէջ տուած է փաստեր, այդ
մեծ ոստաններուն ներքը կազմաւորուած

միտքի արթնութեան: Վիէննացիներուն մեծ,
մանրակրկիտ, յստակ իմացականութիւնը,
էջմիածնականներուն խորունկ, թրթռուն,
գիտակից հայրենասիրութիւնը, ու Պոլսեցի-
ներուն (այսինքն Պոլիս աշխատողներուն)
վայելապաշտ ճաշակը որոշ տարրերով գոյ
են Մեսրոպ Նշանեանի անունով մեղի հա-
սած վաստակին մէջ: Ո՛չ՝ յաւակնոտ, այ-
լամերժ, որով և յաճախ խնդրական մաս-
նաւորում, մասնագիտացում, որ կը հեռա-
նայ իրականութեան հորիզոններէն, քմայք-
ներու երկիրը առաջատար պարզած ու ետ
դառնալու անկարող: Ոչ ալ անփոյթ, հաստ,
ինքնաբաւ, պարզամիտ աշխատանքը սըր-
տով հարուստ բայց միջոցներով տնանկ
հայրենասէրներուն:

Գործը որ կը մնայ կապուած իր անու-
նին, կը հպտակի, ինչպէս գիտել տուի
վերը, իր անձնաւորութեան ներքին մղում-
ներուն, չընկու համար օրէնքներուն: Ա-
նիկա չէ ընդարձակ, բազմազան և կամ
մասնագիտական, երբ գրուի մօտիկը Ալի-
շանի մը, Տաշեանի մը, Այտընեանի մը
անուններով մեղի հասած արդիւնքներուն:
Անիկա չի բանար մեր անցեալէն նոր հորի-
զոնի կտորներ, ինչպէս կը զգանք որ կը
կատարուի այս գիւթանքը Ադոնցի մը վե-
րակազմումներուն ընդմէջէն, կամ չի գտ-
ներ նոր երակներ, հայ մշակութիւնը ընդհան-
րական աւազանը (bassin) առաջնորդող, օ-
րինակի մը համար Թորամանեան, Անառ-
եան: Այս մեծ անուններուն հետ Մեսրոպ
Նշանեանի գործը զուգակշիռուն նպատակ
մը չէ սակայն իմ հետապնդածը: Աւելի
համեստ: Բայց աւելի գործնական: Երբ
Ալիշան գրեց իր Հին Հայաստանը, կը
հաւատար թէ կը կատարէր գիտունի աշ-
խատանք մը: Անոր ՇՆՈՐՀԱՅԻ եւ պարա-
զայ իւրը գրական վերլուծման, կենդանա-
գրման ուրիշ փառասիրութեան մը փաստը
կը կազմէ: Այդ գիրքերուն վրայէն հաղիւ
թէ կէս դար է անցած: Բայց ժամանակի սա
պղտիկ խաւը բաւ է եղած չքացնելու եր-
կու գիրքերուն ալ ներքին իսկութիւնը:
Վիէննացիները 1850ին եօթը երկինքն իսկ
քիչ կը կարծէին իբրեւ թառ ընծայելու ի-
րենց սովորական օսկեղնիկ թուալէն երբ
կը յայտարարէին թէ գտած էին մեր ժո-
ղովուրդին գերագոյն արտայայտութիւնը...

քերականութեան մը մէջ: Անցան այդ պարզամտութիւնները, միամտութիւնները: Հին Հաւասթ Հայոցը կը մնայ, այս անգամ Ալիւշանեան գիրքի մը ոչ թէ անունը, այլ անհուն աշխատանքի նոր կրկէս մը ուր համատական լեզուաբանութիւնը, թերեւ Փոլը-լորը, կարճ՝ բարձրագոյն հմտութիւնը պիտի փորձեն քանի մը հիմնական գիծեր աղօտակի ընդորոշել: Ենթադրելու եւ պարզապէս միշտ լեզու թէ՛ք մըն է, գեռչփորձուած, մեր օրերու այն երիտասարդ մտաւորականին համար որ պիտի ուզէր մեր պատմութեան ամէնէն լեզու անձնաւորութիւններէն մէկուն շուրջը, առիթով վերակազմել մեր ժողովուրդին գերագոյն կերպարանքներէն մէկ քանին: Ոսկեղաքը՝ ոչ եղնիկի լեզուն, գեռ իրբեւ մշակոյթի հանդիսարան, կը մնայ քողածածուկ: Այս վերապահումները՝ Քալէսիի դառնամ աւելի պարզ մարդոց մտալոյս ցնցեալութիւն:

Մերոյ Սրբազան, վաղ երիտասարդութենէն իսկ, ունի իրեն համար կազմակերպուած ամուր, պարկեշտ իր ծրագիրը բանասիրական իր կրթանքին: Ըսի թէ մարդն էր պարզ ու հաստատ արդիւնքներու հետամուտ: Ձեռք երթար առաջ, երբուսողէմի իսկ պայմաններուն ծնունդ սա ծրագիրը նոյնացնելու իմացական տարողութեան մը խորհիւ փատտին: Մթառման իրենց անունով մարդ մըն ալ ունէինք մենք այդ 1900ին որ բանասիրական հանգէս մը կը խմբագրէր, գեղի վարժապետներու կողմէ հաւաքուած նախապաշարուածներով, բաւարաններով... ծառայելով հայ բանասիրութեան: Ու դուք է՛ք կրնար գիտնալ որ Միհրան Յովհաննէսեան անունին տակ ուրիշ վարժապետ մը, կը համարձակէր ժողովուրդը հայ գրականութեան պատմութիւնը գրել անորակիւ միամտութեամբ մը, հեղինակներու և վրէժերու յիշատակովը բարձրացնելով այդ գործախոս կրթանքին... Ասոնք հոս արտմութեամբ միայն չեն գլորուիր իմ կողմէ: Մերոյ Սրբազան անշուշտ կրնար իր յիշատակը կողորակելով կտակել մեր հիւսցումին, նման Տաշեանի մը, Սրբոց Յակոբեանց ձեռագիրներուն ոչ թէ ցուցակը միայն, այլ և անոնց ներքո ապրող մշտաբնութիւն հոգիին սեւեռել ձգտող ճիշդ մը մէջ սպասելով իր կէս դարը: Ձէ ըրած, վասն զի երեսուցէ մը Վիեննա մը չէ:

Մերոյ Սրբազան տարփանքն ունէր ձեռագիրին: Անիկա, իր ազատ ժամեր ամբողջութեամբ յատկացուցած էր ձեռագիրները ձեռնելու, հոտուտալու, կարգալու, անոնցմով խանդավառութիւն, տրտմելու, ապրելու սրտառուչ կերքին: Ու անոնց ուսումնասիրութիւնը իր մէջ, այդ կրակն կերպարանքները կը վերածէր, նոյն ատեն խորունկ գոհունակութեան մը վայելքին: Կը հաւատար թէ այդ աշխատանքին մէջ անիկա կը կատարէր իր պարտքն աւելին, իր ժողովուրդին: Առանց յաւանքութեան: Ըսի թէ ինչու: Առանց միախառնութեան: ձեռագիր մը ուսումնասիրելը չէր նմաներ մամիկի մը պատմած թուղթին սեւեռելու: Առանց հալեցողակամ որքան խնդրակամ փառասիրութեանց, քանի որ համալսարանական վարկ մը արժեքներու պարտքն էր յաճախուած (բառին տուէ՛ք զարկական առումը): Ձեռ-ՌԱԳԻՐԸ, Ամէնէն առաջ, ԻնժՆ, Իրեն ԶԱՄԱՐ: Աւելի վերջը իր բողոքականութեան բարիքին համար: Աւելի վերջը՝ իրմէն գալիք ուրիշ գեղեցկութիւններու հաշտոյն: Գուրգուրանք, իրացում, խանդավառութիւն կ'ըլլային իր բառերը երբ իրեն այցելողները կը ջանար հաղորդ ընել իր ըզզացումներուն, սեղանին վրայ փիլիսոփայականին ներքո պահուած ձեռագիր մը բացատրելու ասեմ: Ու դուք հաշիւ կը հասկնաք բացատրելի ձեռագիրի մը հսկայ թելադրանքները: Մերոյ Նշանեան ոչ միայն կը սիրէր ձեռագիրը, այլ և կը հաւատար անոր: Ըսել կուզեմ՝ բանասիրական կրթանքին համար պայման էր նկատէր անոր ոչ միայն ճանաչողութիւնը, անով յալեցում, այլ և անոր թուղթին, մեխին, յիշատակարաններուն, մանրանկարներուն, զարդեղէնին հետ կապ ապրումներուն ալ տեսակարար բարիքը: Այս բացատրութիւնները մոտիկ են անշուշտ կիրքին: Բայց խելքը չպակսեցան այդ պատմական մարդուն: Ու չեղան անիկա իր քանքարը հոգիներուն վտանգող մենագարը: Անիկա այդ կերքը պիտի ունենար իրեն մղել ազգայնորակէր ձեռագիրը, ձեռագիրները դառնային ծոցը այն ժողովուրդին ուրիշ ծնունդ էին առած:

ձեռագիրին պաշտամունքը: Պարզուածեամբ, դիւրին բառերով սահմանաւոր սա

գործունէութիւնը մի աճապարէք ստորագնահատել, Բարդ, ծանր, սպառիչ պրպցումը որ կը կործանէ ամէնէն բարի կամեցողութիւնն անգամ: Ապերախտ, որովհետեւ քիչերէ միայն գնահատելի սա ճուրհումը որ կանքի գրութիւն մը կ'ըլլայ երբեմն, մեզ աշխարհէն, մեր շրջապատէն տարագրող: Ձեռագիր մը կարդալը միայն վայելք մը չէր իրեն: Ինք կ'ըսէր ինծի որ այնքան պարզ թուող այդ աշխատանքը երբեմն աւելի սպառիչ էր որքան կրնար ըլլալ ապաւեր գազաթ մը վերելակելը: Ձեռագիր մը իր նուաղումներուն, արաւաղումներուն, մեղքերուն (խարդախանք, կտրատում, կեղծում, եւայլն) մէջէն ազատագրելը Մեսրոպ Սրբազան չէր հասցուցած սրամտութեան մը հաճելի բայց թեթեւ ալ ժամանցին: Ձեռագրով մը խանդավառելը իրեն համար համազօր էր կոչումի: Այս ամէնը կը զգար իրեն այցելողը մը: Այս ամէնէն անդին: Անշուշտ: Կը մտածէի ուրիշներու, այս անգամ միտքի հսկաներու որոնք ձեռագրիւն ճամբովը — որ քար է ե ներկ, ձայն է ու աւերակ — հասած էին շքեղագոյն յարութիւններու, հողերէն ոտքի հանելով չիլած մշակոյթներուն փառքը: Մեսրոպ Սրբազան, ըսի անգամ մը, մարդը չէր կրնար ըլլալ արկածախնդրութեան: Ու այս վերապահումը հեռու է իմ մէջ մեղադրանքի որն է երանգէ: Վիեննացիները այդ արկածախնդրութեան տրուած օրինակներն տուին մեզի: Բարձրագոյն իմաստանութեանց բախտը բախտ է միշտ: Բայց կուտամ եզրեր: Սրուանձեռանց եզր մըն է, ինչպէս ուրիշ եզրեր են Այտրենեան մը, Ագոնց մը: Միտքէս պիտի չանցնէր Մեսրոպ Նշանեանը արժեւորել բանասիրական բարձրորակ կրթութանքին (Նիցչէ, Թեոման, Միլլէ, Շթէյնզլէր) խիստ կշիռներովը, չափերովը, քաղաքաւ կրթութիւններ գտնելու outillageովը: Ասոնք յստակ խօսքեր են: Բայց չեմ ալ նանրամտիւր անոր մէջ պարզ տպագրող միայն ընդունելու, ինչպէս կ'ախորժին մտածելէ բոլոր անոնք որոնք ուրիշներուն աշխատութիւնը կը ջնան արդատութեան վերածել:

Մեսրոպ Նշանեան համալսարանական պատրաստութեամբ, գերմանական շատ ճշտապաշտ, շատ մանրամաղ, հմտական մե-

թոսներով պաշտպանուած աշխատաւորը չէ մեր այն բանասիրութեան որ կը մշակուի արեւմտեան մեծ ուստաններու մէջ, մերազնէ կամ տարի, բայց միշտ իրենց աշխատանքին համար հզօր միջոցներով մասնագիտացած գիտուններուն կողմէ: Ասիկա, երբ մէկ անգամէն կ'ըսեմ սա տողերուն վրայ, նկատի ունիմ անշուշտ նման կրթանքներուն ծանր, հեռահաս, արդար փառքն ու բարիքը, որքան նոյն այդ կրթանքներուն անունով գործադրուած թեթեւ, անիմաստ, ցուցամոլ նանրանքը, սնտիքը: Ու, համաձայն իմ սովորութեանս կուտամ անուններ, ոչ անշուշտ ըլլալու համար աւելի պարզ, աւելի համոզիչ: Իր գերին համար մասնաւորուած անուն մըն է Այտրենեանը: Բայց քանի մը տասնեակը կ'անցնի գումարը Միթթարեան քերականներուն Թոունսոններէն մինչեւ Գարազանները, որոնք վարժապետներ մնացին, բարին նեղ սահմանէն ներս, անկարող բարձրանալու օրէնքներէն անդին ուրուացող քաղաքակրթական թելադրանքներուն: Ուրիշ անուն մըն է Տաշեանը որ, գիրքը ցուցակագրելը մօտիկը եղաւ վերածելու մեր մշակոյթին համարումին: Պէտք է խոստանալի որ այս անուններուն հետ մեր մշակոյթին հասկացողութիւնը չէ նորոգուած անշուշտ եւ կամ ճայ ճողիթ յղացքը չէ ինչպէս աւելի յստակ կերպարանքներու: Բայց այս մարդոց գործին ընթերցումը մեր մտքին մէջ կը բանայ լաւ, լայն, խոր պեղումը մարդեր, միշտ մեր մշակոյթին մէկ սեռէն, որոնք այդ անուններէն առաջ կը մնային գրաւուած, թաքնուած մշուշին, հէթիաթին թանձր քօղիւ տակ, քառասյան, խորհրդաւոր: Հայ աշխարհաբար հասակ մը գտաւ Այտրենեանով: Հայ գիրքը կերպարանք եղաւ Տաշեանով: Ագոնց մը մեր պատմութեան հէթիաթունակ դէմքերը, շրջանները, նոյն մեթոսներով պիտի յաջողեր ազատագրել առասպելէն ինչպէս ժամանակայինասիրութեան նախապաշարուածներէն: Անշուշտ հեռու ենք մեր պատմութիւնը լրիւ տեսնելէ ողբացեալ բանասէրին հատուկուող իրագործումներուն ընդմէջէն: Բայց այսօր աւելի իրաւ կը զգանք Մամիկոնեանները որքան չէր ատիկա մեզի համար Ագոնցէն առաջ: Այս օրինակներուն առջեւ մենք ինքնաբերաբար

կը լրջանանք: Ու ասոնք մեղի կուգան ա-
մէնէն չոր, անհամբոյր նկատուած կըր-
թանքէ մը, բանասիրութեան: Ուրեմն զուր
բառ մը չէ բարիքը: Զուր բառ մը չէ փառ-
քը, այդ մշակներով մեղի հայթայթուած:
Բայց հա՛ա միւս կողմը մեծայիմ: Նոյն այդ
մեթոտներով, պատրաստութեամբ, թերեւ
նպատակներով օպագազէն ուրիշ աշխա-
տաւոր մը, մօտ կէս դար պիտի վատնէ,
հազարաւոր էջերու վրայ, բայց պիտի հաս-
նի տրուում, ցաւազար արդիւնքներու:
Պիտի գրուին այդ էջերը որպէսզի թուական
մը, անուն մը, դէպք մը տեղ փոխեն: Ակին-
եանի Յիլիեան պատմական գիրք մը չէ, այլ
փառաւոր նմոյշ մը այս անկարողութեան,
չարիքին, եթէ խիստ չէք գտներ բառը,
կրնայ ըլլալ որ բազմաթու Մխիթարեանը
ըլլալ օտուած շատ զօրաւոր յիշողու-
թեամբ, ինչպէս շատ ապահով մեթոտով
մը, գիտնայ շահագործել ընթերցումներուն
նիւթեղէն հետքերը ու դիզել առաքումնե-
րու, էջերու, փաստներու ճոխ մթերք մը, իր
դատք պաշտպանելու: Աստուք բանասիրա-
կանին մէջ անշուշտ բարձր արժանիքներ
ըլլալէ առաջ բարձր դիւրութիւններ կ'ըն-
ծային այն խմացակամութեան հստաւ որ
գիտէ այդ նախանիւթերէն ինքզինքը ա-
զատագրել, ելլելու համար բանասիրակա-
նին հիմնաւոր նպատակին, — զի՛ւր՝ մշա-
կոյթի մը, քաղաքակրթութեան մը, միտքի
դրութեան մը, հոգեղէն յօրինուածութեան
մը, կարգացէք Յիլիեան (Հ. Ն. Ակինեան)
ու ինծի ըսէք թէ ձեր մտքին մէջ մարմին
դարձաւ մեր Ե. դարը, առանց իր անխու-
սափելի մակդիրին որ ոսկի է Վիեննայէն
երաշխաւորուած: Բայց կարգացէք Ադոնցի
Բագրատունիներու փառք ու ինծի ըսէք թէ
աւելցա՛մ եմ թէ ոչ: Բանասէրը բառերու
միջատահաւաք մը չէ: Կեանքին աննահանջ
բանուորն է անիկա: Հ. Ակինեան պարզուկ
խակ ողջմտութեամբ մը մտածած է արդեօք
թէ ի՛նչ պիտի շահին Նիլիէի շուրջ ստեղ-
ծուած այդ աղմուկէն ինքը, առանձնապէս
հայ բանասիրութիւնը, բայց մասնաւորապէս
ւելի ընդհանրօրէն, հայ մշակոյթը: Բացի
ձեռ բնագիրները, որքան որ կրնաք, հերիք
է որ կեանքի կտաւի մը վրայ բանիք. ձեզի
հետ ենք: Մի բանաք անուններու, վկայու-
թիւններու: Թուականներու անապատ էջե-

րու վրայ բայց ընդմիշտ մեռած մատենը
արձանագրութեանց: Բանասէրը արուես-
տագէտ մըն է, այսինքն՝ պարտաւոր է ըլ-
լալ: Ու այս բառը հոս կը նշանակէ կեանք
ներշնչելու ընդունակ միտքը: Նախարարու-
թիւն՝ ոճ, փայլ, լեզու հասկնալ այս պա-
հանջին ետին: Սոփեստութիւն օսակայն ցու-
ցակներով, բազմատականներով, առաքում-
ներով հաւատալ թէ կը ծառայենք հայ
մշակոյթին: Ուրեմն մեթոտը երկսայրի զէնք
մըն է որ բարիքին չափովը ընդունակ է մեզ
չարիքի գառածելու: Յետոյ պտք է ըսուին
այս առարկութիւնները այդ յաւակնոտ զբո-
րոցին երեւին (Վիեննայի Մխիթարեանները)
որ իր առաքելութիւնը մեր մշակոյթին ըս-
պասարկելու կը վերածէ անտեղի տոնքի-
չութիւնեան մը: Իմ բոլոր համակրանքը,
այդ դպրոցին իմացական անկախութեան,
աննախապաշար աշխատասիրութեան որոնք
օսակայն կը տառապին վարժապետական յա-
ւակնութիւններով: Մատթիա Գարագաշ
մը, Հ. Յ. Գաթրճեան մը ինչո՞ւ պիտի
չունենային երջանիկ գիտակցութիւնը իրենց
անբաւարարութիւնը ձեռնարկներու շուրջ
որոնք վեր էին իրենց հասկացողութիւնէն:
Աշխարհի բոլոր տեղիմանները անբաւական
պիտի գային, առջինին համար, հայոց պատ-
մութիւն մը (Քննալիւնը) ոտքի հանելու
որքան ատեն որ մեր միտքը կը գործէ թուղ-
թերու երեսին ու չի յաճողի թափանցել
կեանքին խաւերը, այդ թուղթերուն նետդո-
ներովը պատաննուած: Մեր բոլոր գիրքե-
րուն պատանակութիւնները, անոնց հեղի-
նակներուն շուրջը կարելի բոլոր ծանօթու-
թիւնները պիտի տային իրաւունք որպէսզի
Հ. Գաթրճեան ձեռնարկէր հայոց մաթե-
մատիկական կառույցին, քանի որ այդ աշ-
խատանքը պայմանաւոր է միշտ կեանքին
զգայարմոյթը որ կախարդական տարազ
մը չէ հոս, այլ արուեստին զգայարմոյթը:
Այս անունները, մերձեցումները շատ մի
տեսնէք սա էջերուն վրայ: Պատրանքը
այնքան զօրաւոր է որ քանի մը սերունդի
վճռական կեցուածք է հարկաւոր, զայն
կէտէ մը ճեղքելու համար: 1900ին սրբա-
պղծութիւն էր Սիսուանը անբաւարար
նկատուելու 1940ին մարդիկ էին բանալ զայն:
Երկու սերունդին միջև մեր միտքը տրված
էր բանասիրականին ու կենսականին տար-

բերութիւնը, Ու մի ալ հարցնէք թէ ի՞նչ է բարիքը սա նկատողութիւններուն անունի մը, գործի մը չուրջ որոնք հիմնովին օտար մնացին այս տագնապնեւուն: Կուտամ կարելի պատասխանը:

Անյաւակնոտ, պարզ աշխատաւոր մըն է Մեսրոպ Նշանեան: Այս մասին ոչ մէկ երկուութիւն: Ձէ անկեա նոյն ատեն մարդը հաւաքական, ազգագրական, պատմապաշտ սխորթականեւ որոնցմով խանգաւառ էին այս դարու սկիզբը գաւառներու առաջնորդները, իրենց թեմական աշխատանքները քիչիկ մը ծիրանաւորելու հետամուտ, վարժապետները որոնք գրիչ բռնելու փառք մը պիտի ուզէին արժեւորել, «խրեանց ուխտան» ծառայելով հայոց դպրութեան, անխուսափելի թղթակիցները կեդրոն քաղաքներու, ազատ ասպարէզներու նուիրուածներ, բժիշկ, փաստաբան, պաշտօնեայ, բուրն ալ իրենց խելքը ցուցադրելու հետամուտ: Մեսրոպ Նշանեան կը գտնուի կարաւանին: Ունի օրինակներ անչափախնդիր, բարերար աշխատանքի: Դպրոցին — եթէ մեն չէք գտներ բառը — կարկառուն դէմքն է Սրուանծտեանցը որ իր գեղջուկ միջոցներովը Վիէննացիներուն ու Վիեննայիցիներուն գործին մօտ կշիռ մը գտաւ իր մեկի ձգած անփոխարինելի գանձովը: Մեր մատենագրութիւնը (կը գործածեմ բառը իբր գրուած բանեւ ուսում) շատ զիւրութեամբ կրնայ անգիտանալ անտեղի բառակոյտը Ակինեանի Նիլեի, բայց կը գործի Սիւմանթո դիւցազնալէպով, Հնոց ու Նորոցով ուր արձանագրուած են ա'լ ոչ-հանգիպելի փշրանքները մեր ժողովրդի իմաստութեան, շիջած զգայնութեան, անփերադարձ թռող հաւատքին: Մեր ազգագրութիւնը չի կրկար մոռնալ այդ գեղջուկ վարդապետին անունը բայց արդէն անտարբեր է Հ. Ակինեանի հատորակներու փառքին, վասնզի չի բաւեր հում նիւթն հաւաքել ու դասաւորել թուղթէ խանութներու ներսը: Մեսրոպ Նշանեան:

— Անկեա մասնաւորուած, պարկեշտ աշխատաւոր մըն է, իւրայատուկ կալուածի մը մէջ որ ձեռագիրիւ ուսուցանաւորութիւնն է, այլամբժ ու խորակշիւ: Անոր հայ մատենագրութիւնը շահագրգռող վաստակը կուգայ ձեռագիրներէ: Հսի թէ ինչ ընդար-

ձակ յոգնութիւն, աշխատանքի ինչ անսպասարկելի կը թելադրուին մեզի այդ հոգեկան ձակէն:

Ով որ հիններէն մեզի հասած հրիտակները հասկնալու համեստ գոհունակութիւնը եղած է յանձնառու իր իմացական գործունէութեան պարտադրելու, կը զգայ այս կարճ տարազին ետին ամբողջ տաժանքը որ ձեռագիրն է, մանաւանդ մեր մէջ, ուր քաղաքական հսկայ, մշտական վերիվայրութիւններ կը խանգարեն նման աշխատանքի մը համար պահանջելի կեդրոնացումի, ամփոփումի, ազդեցիկները, հաւաքուած մթերքը, այս ամէնը օգտագործելու կարելիութիւնը վերածելով փխրուն, պատմական ժամովաճառութեան մը: Էջեր պէտք են նման աշխատանքի մը համար մասնաւորուած տիպարին հիմագործները ճշտելու, ինչպէս աշխատանքին խի ներգոյշակ դժուարութիւնները պարզելու: Մեսրոպ Սըրբազան, քիչ շատ իր խորիւրդները, զիւրանները պահպանել կրցող պատմական վանքէ մը ներս (զուր տեղը չէ որ մեր բանասիրական զբաղումները նախասիրած ենք կատարել նման պայմաններ հաւաքող մեր աւագ վանքերէն ներս, Վիեննայի, Վիէննայի, Էյմիսիանի), որոշ չափով ալ խնայուած ճակատագրին քմայքներէն, ունենալով իր տրամագրութիւնն տակ անգնահատելի մը թերքն ալ Սրբոց Յակոբեանց Ձեռագրաց Մատենադարանին, կը միացնէր իր ժողովարելի յարմարութիւններ, օգտաւորելու համար այդ գանձէն հայոց Մատենագրութիւնը:

Ուրախ ենք կարենալ յայտարարելու որ երկու արժանաւոր գործեր, երկուքն ալ ժամանակագրութիւն, իր միջոցներովը, խնամքովը ազատագրուած են դառնալու համար հասարակաց սեպակահանութիւն: Աստուծոյ անսպասելի, ժամանակագրութիւնի իրիզը 'Խաղաղութիւն, յոյս տեսած առաջին մեն պատերազմի ամէնէն մթին օրերուն, մեծարժէք գործ մըն է որ սակայն մասնաւորներու մօտ միայն ունեցաւ որոշ անդադար, ստեղծեց չահեկանութիւն բայց չը գտաւ այն սրտագին արձագանգը որ ինքնաբերական էր ու ընդհանրական Սրուանծտեանցի գործերուն համար: Իմ մասին հանդէս ունիմ յայտարարելու որ թէկուզ ան-

բաւարար, հատուածական, Գարանաղցիի գիրքը թանկագին վկայութիւն մըն է չըբ-
ջանէ մը: Մետրոպ Նշանեան իր երիտա-
սասրդութեան ու անդրադիմ հասունութեան
ամբողջ կորովը վատնած է այդ վաստակին:

Գարնէալ, ուրախ ենք կարենալ ըսելու
որ երկրորդ իր աշխատասիրութիւնը (Օրա-
գրութիւն Երեմիա Քէօմարճեանի) կուգայ
նոյն մտահոգութենէն: Ձէլէպիի ստուար
վաստակէն Մետրոպ Նշանեան լոյսին է բե-
րած տարօրինակ յիշատակարան մը(*): Եր-
կու հատորներն ալ պատմական, չըբանային
նպաստը ուրիշ աշխատասիրութեան մէջ
վերծանելի բարիք մըն է: Այս երկու մայր
երկերուն միջև մեր մատենագրութիւնը
ուճի ուրիշ ալ ժառանգութիւն մը իրմէն.
— ատրկա Սաւալանի Պատմութեան (Երու-
սաղէմի) արդի բարբառով հրատարակու-
թիւնը(**): Այսպէս պարզուած Մետրոպ
Նշանեանի գործը, պարտաւոր է դիմաւոր-
ել մէկէ աւելի գծուարութիւններ:

Ըսեմ անմիջապէս որ իմ մտքէն չանց-
նիր մեծ գրագէտը, խորունկ մտածողը, ծանր
համարումներու յաջողակ հմտաբացիքը,
— բարիքներ ասանք որոնցմէ գուրկ է
Ֆիացած Արեւմտահայ Գրականութիւնը: Բայց
կ'այցուիմ անհուն այն ճիգէն զոր մեր ժո-
ղովուրդը իր բազմաթիւ մշակներուն մի-

ջոցով վատնեց պատմա-բանասիրական կա-
ուածին վրայ: Տխուր ջանադրութիւն, քանի
որ երկու դարէ ասորի մեր ճիգը չէ պսակ-
ուած ցանկալի արդիւնքներով: Բայց կը
մտածեմ թէ այդ կալուածին վրայ որքան
դանդաղ, խնդրական են ստոյգ ստացում-
քը: Դիտէ՞ք որ հազար հինգ հարիւր տարե-
ներու վրայ երկարող Փրանսացի ժողովուր-
դին պատմութիւնը 1850ին կը պարզէր նոյն
այն կերպարանքը զոր կը հաստատենք մե-
րինին վրայ 1900ին: Փոխուած՝ գաղիա-
ցիներուն պատմութեան մէջ 1850էն աս-
դին: — Ահագին բան: Ազգայնե՞րը! — Մե-
թոսի փոփոխութիւն մը: Մինչև այդ ցան-
կալի օրը, ես ստիպուած եմ գոհանալ ինծի
մատուցուածով ու արժեքորել վատնուած
ճիգը, համաձայն աշխատանքներու պար-
կէտութեան, յաւակնութեան:

Մետրոպ Նշանեան շարունակութիւնն է
մեր Զարթօնքի Սերունդին այն ոգիին որ
մեր հայրենասիրութեան մտածեց հաստատ,
իրաւ վկայութիւններ հայթայթել, իր ներ-
կայէն ինչպէս ու մանաւանդ իր անցեալէն:
Ոչդ սերունդը զբաղէտներէ չէր բաղկա-
նար: Բայց մէկ կը զգար հարցի մը մէջ որ
մեր վերամոդուումն էր: Երբ 1900ին, Պո-
լիս, այդ ոգին, ղինքը զգաց անյաղթելի
արգելքներու դիմաց ու ջանաց թուրքերէ

ները (որոնցմէ մասնք լոյս ալ տեսած են) դարձ-
եալ կուգած ձեռագրին հանդէպ խորունկ իր յար-
գանքէն: Այս յիշատակութիւնները քրտագին վը-
կայութիւններ են: Առաջին մեծ պատերազմէն
սողիւ իրերայալքող ու զբաղէտ պատերազմե-
րու սա դիմք, — բանասիրական ու պատմակա-
նին հանդէպ բուռն սիրով մը երանգաւոր —
թերեւս սանձաւորած է ժամանակին մէջ շահելու
քան տկարասնալու: Ձեմ բաղդատեր իբրտա Դուր-
եանը, Դուշակեանը, Նշանեանը, Ատիկա պիտի
Նշանակէր իրարմէ օտար մտքի ձեւը հասարակ-
կաց խառնաբաշի մը մէջը նետել: Բայց կ'անց-
նիմ աւելի անդին: Դուրեան Սրբազանի զննեց-
կագոյն արդիւնքը բանասիրականին մէջ (Քճնա-
ղասակմը) կրնայ զարդիլ իր կշիռէն, այդ հարցե-
րուն շուրջը անխուսափելի յայտնաբերով,
քանի որ ընդարձակ մեկնութիւնները միշտ խո-
ցելի կողմը ունին: Սրբազան Քճնաը կը պատ-
կանի գրականութեան, որով է աներազմ պատ-
պանելու բանասէր Դուրեան մը: Դուշակեանի
երկու հատորները (Խիլմեան և Դուրեան) լաւ խմ-
բագրուած, քրտագին զբոսած reportageներու ար-
պատութիւնը կը մզեն ու իրենց շատ հանձն
ընթերցումը չեն պաշտպաներ ինչպէսներուն վրայ

(*) Տեսել Սիմոններ (1939 Սեպտ. Թիւ 9, և
չար. 1940 Թիւ 1-8) ուր կատարուած է բաւա-
րար ընդլայնութիւն Օրագրութեան վերածուած ու
այդ առիթով Երեմիայի զբաղան նկարագրիւն
շուրջ կարելի համադրումը: Տառնի մտտ ձեռագիր
էր արամազարած ինծի լուսահոգի Սրբազանը, այդ
աշխատանքին համար: Փափաքողը, այս տողե-
րէն աւելին տեսնելու կրնայ զիմիկ այդ ուսում-
նասիրութեան որ զբաղան իր նկարագրիւն չէ գո-
հած անդուշտ բանասիրակնիցն, բայց փորձած է
միջին երբ մը հարել մատենագրական պղծութե-
նեղու, տարբեր՝ վիճենացիներուն սիբելի մե-
թոսներէն:

(**) Մետրոպ Նշանեան այս մայր վաստակին
հետ ունեցած է բանասիրական նշաններ որոնց-
մէ ամէնայն չանցկանն է Շաղկապ (Էջմիածին) հա-
ւաքածոյին մէջ բաւական ընդարձակ լուսաբա-
նութիւն մը Երեմիայի պատմութեան շուրջ: Ու-
րիշ վաստակ՝ Թարգմանածոյ, իր նորավէպներու
հաւաքածոն ուր ճաշակ, ոգ, վայելչութիւն ու
զբաղան զգայարանք Մետրոպ Սրբազանի մտտ
զրոյդի որոշ խառնուածք մը ոչ միայն կը յայտ-
նարբերէ, այլև կը պաշտպանեն: Իր Դիւան Ս.
Յակոբայ ընդհանուր խորագրին տակ հաւաքուած

պարտագրուած պայմաններուն յարմարիլ, այդ չարաշուք ազդեցութենէն համիմատարար զերծ կայաններու մէջ — վանքերը — մեր պատմութեան զգայարանքը կրեց որոշ փոփոխութիւն: Այլևս մեր պատմութիւնը մեզի համար աստան հիացումներ, խանդավառութեան տիպար հերոսներ ծնող վառարան մը էր: Ձեռագիրը կը գտնուի իրեն իրեն ձեռագիր: 1860ին հին պատմաութիւններ տպելը հայրենասիրական աւարտ մըն էր: 1930ին՝ գիտութեան պարսփմը: Մերոպը նշանեան իր երեմիան անշուշտ չտպագրեց այն հոգեկան խռովքով զոր կը զգանք Շանգուարեանի մը յառաջաբաններուն մէջ, իրմէ հրատարակուած պատմութեան օրինակներուն սկիզբը: Բայց խուլ գիտակցութիւնն ալ ունէր թէ կը բերէր իր պղտիկ բաժինը հայոց պատմութեան մեծ չէնքին որ մթերք է, ատաղձ, նախանիւթ: Առանց Դարամաղցիի, երեմիայի մեր Ժէր դարը պիտի չունենար այն գրեթէ յստակ շրջագծեալ նկարագիրը որով կը զատուի անիկա զինքը կանխողներէ:

Գրեթէ զբազէտի եղանակ մըն է կենդանագրելու իր կերպը: Ձեռք ձանձրանար հինցած, հիմնովին չիջած երեմիայի մը կենանքին նուիրուած հարիւրը անցնող էջերուն գիմաց: Կոկիկ, հրապուրիչ կենդանագիր մըն է Դարամաղցիին ժամանակագրութիւնը յառաջաբանող հատուածը: Նոյնն է

նոր, խորունկ, իր կողմէն միայն դիտուած տեսութիւններով: Նշանեանի կենդանագրումները (Ստալամ, Դարամաղցի, երեմիա) օրոք գրեթէ կը յառաջաբանեն, հասարակ պատմութեան չեն պատկերացիր: Գրելու այն անփառունակ եղանակն որ մայրելի է առաջին զգրիւն, ինքնատիպ ոճ մը, զբազան շքեղ նորոններ, յաւակնոտ օրհանգիլի չեն անցնիր իմ մտքէն երբ կը գրեմ այս օրոքերը: Բայց կ'այցուիմ Այլագեանի, Գարազաչի, Քէշեանի ու նմաներու պատմական ռեժի, անհրապոյր ու անտաղանդ: Մերոպը Սրբազան գրագետ մը է, երբ այս բառին ետին ուղեք տեսնուի մեծատաղանդ արուեստագէտ մը: Բայց գրագետ մըն է իր կրթանքին սպասարկու բոլոր մեծ անուններուն հետ ու չափովը: Գրեթէ ամբողջ վերնատիկն ու վերնաւոր իրմէն աւելի տանելի ոճ մը չունեցան, իրենց ամէնէն մեծահամբաւ գործերը երբ հրատարակեցին: Ազգայաբանը, խոմի Է. խոմի միջ կը թուին փայլատ, երբեմն ծանծաղ: Նշանեանի յառաջաբանները ժուճկալ, կոկիկ, կենդանի յօդներ են:

պարագան Սաւալանին: Ուրիշ: Անշուշտ: Այդ ուրիշը կախարդական բանաձեւ մըն է գրեթէ, մեր բանասիրական վաստակաւորներէն շատ քիչներուն համար իմաստ, թեւազրանք պարունակող: Մերոպը Սրբազան էր եղած յաւակնոտ, իր ուժերէն վեր աշխատանքին ուխտաւորը: Պարզ մարդ մըն էր, իր կարողութեանց ծիրին ներսը ինքզինքը ամփոփած: Կը ջանայի մօտեցնել զինքը այդ ուրիշին, որ, այս անգամ հեռու կախարդական բանաձեւ մը ըլլալէ, արդար փառասիրութիւն մը կը ներկայացնէր ամէն յամառ, համեստ, հաստատ աշխատողի վաստակը համագրական կերպարանքի մը առաջնորդող: Երկու խռոցը գործ անիկա հանած էր Ժէր օրէն: Կը ճանչնար այդ դարը որ եւ օրիշէն որ աւելի հանգամանաւոր թափանցումով մը: Ազգային աղբիւրները, ձեռագիրը, Ս. Յակոբայ դիւանը զինքը կը պաշտպանէին քան Վիէննայի մէջ միայն թուղթերու վրայ աշխատող Ալիէնանը օրինակի մը համար: Իմ կարծիքով, այս կարեւորութիւնները իրեն թեւազրող, տարտամ էին ու տրուում: Կը հասկնար ու մեծամաղձոտ ժպիտով մը աչք կուտար իր աշխատանքի սեղանին, ծանրաբեռն օրուան անհրաժեշտ թղթէղէնին սպասովը: Կը զգայի որ չունէր քաջութիւն իրեն պարզուած գեղեցկութիւնը հերքելու, ինչպէս հեշտագին սոփիստութեամբ մը կը ծառանան բանասէրները, իրենց կրթանքը նորոպէ՛ ձգտող ամէն թեւազրանքի: Ինք ձեռագիրներ չէր ցուցաւ կազմած, ու մանրանկարներու վերլուծումով արուեստ ընելու յաւակնութիւններ չէր սնուցած: Կը հասկնար դար մը կենցիկ նուաճելուն հզօր գեղեցկութիւնը բայց արդարօրէն կ'իմաստանար ճիշդիւնը որ աւելի դժնդակ էր ինքնին, քան ձեռագիրներուն թնձուկները քակիւնը պարզելու տառապանքը: Կ'ընէր մտիկ ու կը փակէր իր աչքերը: Քանի քանի անգամներ հեռացած եմ իրմէ գրեթէ թալկած իր օսանքիօքներով դարը: Ձեռք էր իմ եռանդը, հաւատքի հետ չփոխուելու չափ: Քանի մը տարիներու վրայ նորոգուած պրպտում մը որ այս անգամ անշուշտէր ամբողջական վաւերագրերուն կշիռն ու կիրքը, պաշտպանուած արդի գիտութեան, ուսումներու

կարելի նպաստներովը: Նոյն այդ շրջաններէն եւրոպական մատենագրաններու մէջ հաւանական առատ ու ընդարձակ ուրիշ նշխարներ: Իր աշգեբուն զէմ պաղեստինագիտութիւնը հիմնովին նորոգուած, տաւորէն շահեկան արդիւնքներով գեղեցկութիւն մըն էր, կային օտարներու գիւտներու շնորհ միշտ հաւանական փշրանքներ: Բայց մանաւանդ աղբիւրներուն քմէնէն ապահովը, ինքը Ս. Յակոբը, իր գիւտներով որ պատմական առօրին էր մերձաւոր դարերուն, այսինքն անոնցմէ ազատուած ամէն գրաւոր նշխարներու: Ու մանաւանդ Ս. Յակոբայ զանձը, որ ոսկիին, արծաթին, ադամանդին վրայ մեր ժողովուրդին արուեստի զգայութիւնները կերպարանող գեղեցկութեանց թանգարան մըն է: Գիրքը, բայց ձեռագործները, հեռու Ամսթերտամէն ու աւելի հեռու Կապիթայէն, որոնք կը պատմեն ոչ միայն հոգիները, զէմքերը, այլև մարդերուն ֆիզիք կերպարանքները: Ու արուեստի առարկաները, պարզ ինչպէս բարդ ոճերու հանդրոյց, որոնց ամէն մէկուն ծոցը ամիզօք ծնած մեր մէկ արեանակիցը դրեր էր իր աղօթքի խնդրանքը . . . : Ու աւելի հաստատ փշրանքներ, վկայութիւն, կոնդակ, յիշատակարան, ձեռագիրներու մանրակարները. — բոլորը իր սլրական ժէրօ դարը սեւեռող, խոսցնող, կերպարանքի մը կապող: Ու պատմական ուրիշ աղբիւրներ, եւրոպական, արաբական, թրքական, քրոնիկներու ձեռով, բոլորն ալ խօսող, թելադրող իր միշտ սիրական դարէն: Թող ինչային այս ամէնը ծանր, խոհուն, հեռահայեաց ուսումնասիրութեան, որպէս զի նուաճուէր երեմիայի դարը, մենք այսօր կ'ունենայինք յառաջաբաններու փոխարէն վերջնապէս շահուած, սեւեռուած կերպարանք մեր այդ դարուն: Նման աշխատանք մը չէր կրնար չարգաստուիլ:

Մենքու Սրբազան, ռանցեալ զաւուրբն, կը գուշակէր իմ թելադրանքներուն ամբողջ խռովքը: Կարդաց իր երեմիային վրայ իմ գրական ուսումնասիրութիւնը: Հոն նորութիւնը չէր որ կը վերահորէր զինքը, այլ իր ըմբռնումներուն զըլխովին անմատչելի մեթոտի մը փաստը: Լոյսէն յոգնած, ձեռագիրներու վրայ ինքզինքը պուտ պուտ սպառած իր նայուածքը

կը յառէր իմ վրայ, իմ փառասիրութիւնը հեռագգալով անշուշտ, բայց ասոր իր անհաղորդական մնալն ալ փոյթ չընելով ոսկեզօծելու տարիքին, խնլքին, կամքին, ուժին փաստներովը: Յետոյ, կը լռէր: Պատուհանէն կ'անցնէր վեղարի մը արտում խոյանքը, երկտասարդ, առոյգ ու խոստըմնալից: Կը դառնար ինծի, տալու ընթացք իր ցաւին: Այդ ցաւն էր խօսիլ Ս. Յակոբայ Մատենագրանին չքեղ, աննախ ձեռագիրներէն որոնք կորսնցնելու վրայ էին կարելի իրենց հայրը, քանի որ նորերը, եւրիտասարդ հոգեորականութիւնը, իրնախասիրանքը կը կերպարանէր ժամանակակից գործոն աշխատանքներէն, ձգելով որբ ու անայց, աչքէ ու սրտէ հեռու, դարբերու ծնունդ ու այնքան աղուոր ձեռագիրները: Չէր հասկնար որ խառնուածքները իրենց շեշտը կը գնեն համաձայն իրենց ազգամունքներու: Երիտասարդ հոգեորականութիւնը երուսաղէմի ամէնէն բանուկ պողոտաներուն վրայ իր չէնքերը կը ճարտարապետէր տեղին մէջը իր ժամանակին: Կէս դար առաջ ձեռագիր մը կեանքին բերելը հզօր գեղեցկութիւն մըն էր, Կէս դար յետոյ վանապատկան հողի մը վրայ արդիւնաբեր կալուած մը՝ նոր գեղեցկութիւն:

Կը մեռնի, կը հաւատամ, այս աշխարհէն իր տեսած դառնութեանց մէջ ամէնէն աւելի ամուր զգալէ վերը դառնութիւնը ձեռագիրներու լքումին: Ան իր հեռ հող իջեցուց իր տարփանքը այդ ձեռագիրներէն:

Գ. ՕՇԱԿԱՆ